

Leven dat leven wil

FIGURA DIVINA

VII

Onder redactie van

Hans Alma, Marcel Barnard, Frank G. Bosman, Johan Goud,
Rinke van Hell, Marc De Kesel, Oane Reitsma,
Anne Marijke Spijkerboer, Lieke Wijnia en Wessel Stoker

Leven dat leven wil

*Over dieren en mensen
in filosofie, religie en kunst*

Johan Goud en Frank G. Bosman (red.)

 Parthenon

Figura Divina is een collectief van docenten en onderzoekers aan Nederlandse universiteiten, hogescholen en andere onderzoeksinstituten, dat zich toelegt op de diepgaande verbinding tussen kunst en religie in brede zin. Zij doet dit door het organiseren van symposia en met publicaties over thema's rondom religie en kunst.

www.figuradivina.org

Uitgeverij Parthenon
Postbus 22199, 1302 CD Almere
www.uitgeverijparthenon.nl

© 2020 Johan Goud en Frank G. Bosman | Uitgeverij Parthenon
Alle rechten voorbehouden.

OMSLAGONTWERP: Roald Triebels, Amsterdam
ISBN | EAN: 978 90 83046 433

INHOUD

Inleiding	7
Johan Goud	

OVER DIEREN EN MENSEN IN DE FILOSOFIE

1. Het antropocentrisme ter discussie, toegespitst op de dier-mensrelatie	15
Hans Alma	
2. 'De mens' versus 'het dier'. Machtsrelaties en poststructuralisme	25
Eva Meijer	
3. Dierverhalen als toegang tot wijsheid Over sjamanistische aspecten van de relatie tussen mensen en andere dieren	36
Angela Roothaan	
4. Dieren en mensen in het werk van John Coetzee	45
Hans Achterhuis	
5. God, dier & subject. Wat onze vraag om dierenrechten gemeen heeft met onze vragen over God	54
Marc De Kesel	

OVER DIEREN EN MENSEN IN DE THEOLOGIE

6. Een treetje lager? Antropocentrisme in christelijke theologie	77
Eva van Urk	
7. De eerbied voor het leven bij Albert Schweitzer	88
Rick Benjamins	
8. Theologische dieren in de literatuur: een essay	98
Johan Goud	

OVER DIEREN EN MENSEN IN MUZIEK EN LITERATUUR

9. Messiaens vogels. Natuurgetrouwe of nieuwe schepping? Oane Reitsma	111
10. De trouwe hond als eeuwige metgezel Sigrid Coenradie	122
11. 'Het kreeftenleven is ook een leven.' Over de mens-dierverhouding in het werk van Charlotte Mutsaers Barbara Fraipont	130
Nawoord. Van <i>human zoo</i> tot kerstbomenschaamte Frank G. Bosman	147
Over de auteurs	156
Register	158
Verschenen in de serie Figura Divina	162

Inleiding

JOHAN GOUD

In het denken over mens-dier relaties en de daarmee samenhangende eco-filosofische vragen, behoort Albert Schweitzer (1875-1965) tot de pioniers. Deze theoloog/filosoof/medicus heeft ooit beschreven hoe hij tot zijn basis-principe van ‘eerbied voor het leven’ kwam. Varend over de rivier de Ogowe zag hij een viertal nijlpaarden gelijk op lopen. In een flits drong het tot hem door: ‘ik ben leven dat leven wil, te midden van leven dat leven wil’. Die vitale oerverbondenheid doorbrak naar zijn besef het typisch moderne geobserveerd zijn door puur menselijk bestaan en bewustzijn, zoals het zijn beslag had gekregen in het antropocentrische rationalisme van Descartes’ *cogito ergo sum*. Dit besef stuurt de auteurs van deze bundel. Schweitzer was de vroege voorloper van een sensibiliteit die zich in onze tijd bij velen manifesteert. Hoe krijgt het vorm in kunst en literatuur, filosofie en theologie?

Diverse vrienden en bekenden vroegen me wat mij tot dit thema had gebracht. Dat ze dat wilden weten, moest wel iets betekenen. Kennelijk ver-raste het hen dat ik me er, naar hun gevoel voor het eerst of in ieder geval plotseling, zo intensief mee ging bezig houden. Ze hadden geen ongelijk. Tot dan toe waren deze thema’s voor mij marginaal geweest. Centraal stond de verhouding van mensen tot zichzelf, tot elkaar, tot God en het goddelij-

ke. Maar gaandeweg begon ik me af te vragen of er op dit moment een belangrijker thema dan dit is om je mee bezig te houden. Om redenen van feitelijke en politieke urgentie, maar ook vanwege de verder dan dat reikende theoretische implicaties. Laat ik een enkel voorbeeld van feitelijke achtergronden geven. Een recent onderzoek op 24 Nederlandse landbouwbedrijven nam de samenstelling van koeienvlaaien onder de loep. Naar ik begriep was dat, hoewel in ons bio-intensieve land vrijwel alles wat koeien betreft nauwkeurig is onderzocht, tot dusverre niet gedaan. De onderzoekers troffen verrassend veel gifstoffen in die vlaaien aan, naar alle waarschijnlijkheid afkomstig uit het krachtvoer waarmee de koeien worden gevoerd. Ze hebben tot het uitsterven geleid van kevertjes, vliegjes en wat daar verder leefde. En vervolgens, omdat hun kuikens zich met die insecten dus niet meer konden voeden, tot de verdwijning van weidevogels.¹

Omdenken

Het antropoceen, het tijdvak van de absolute hegemonie van homo sapiens, is bezig ons hele ecosysteem, in die weiden en naar bekend is ver daarbuiten, te veranderen en aan te tasten. Op deze schaal is dat niet eerder gebeurd en er moet iets tegen worden ondernomen. Velen beseffen dat inmiddels. Maar met wetenschappelijk onderzoek en rationele informatie alleen is het doel nog niet bereikt. 'Facts don't change our mind' schrijft Elizabeth Kolbert, auteur van een bekend boek over deze problematiek, getiteld *The Sixth Extinction: An Unnatural History* (2014). Mensen zijn evolutionair gewend geraakt zich aan te passen aan hun directe sociale omgeving; interactie met anderen is bepalender dan kennis en redelijkheid. Er moet een breed gedeeld gevoel van urgentie ontstaan. Dat vereist een mate van *omdenken* die ongekend is. Ik geef drie citaten om toe te lichten, hoe gecompliceerd, noodzakelijk maar ook ingrijpend dat omdenken is.

---

¹ 'Onderzoek naar gifstoffen in mest deugt, er moet iets gebeuren', in: *De Gelderlander*, 12-04-2019.

Some people fear that today we are again in mortal danger of massive volcanic eruptions or colliding asteroids (...) Instead of fearing asteroids, *we should fear ourselves*. (Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, 2016).

Rene ten Bos (*Extinctie*, 2019) haalt een uitspraak van de filosoof Hans Blumenberg aan: De mens is de belichaming van onwaarschijnlijkheid, hij is *het dier dat niettemin (trotsdem) leeft*.

Ten Bos vervolgt:

In tijden van massale extinctie en in tijden waarin als gevolg daarvan ook ons eigen voortbestaan een issue is geworden, moeten we dat *trotsdem* leren doordenken.

De fotografe Isabella Rozendaal heeft zich daadwerkelijk en intensief verdiept in jachtculturen overal ter wereld. Dit is wat zij opmerkt in de catalogus bij haar foto-expositie 'Hunts' (o.a. in het Haagse Fotomuseum, 2019):

Whether or not you could imagine killing a living creature yourself, our lives are built on the lives of countless animals. *I don't know if we will overcome that ideology in our lifetime or the next*. It has been ingrained deeply in us, through story, myth, fable and example, from our earliest childhood on. I don't know that I feel closer to an answer on the issues that we face, moral or practical.

Een indrukwekkende illustratie hiervan biedt de foto op de voorkaft van de catalogus: een meisje dat zonder zich van kwaad of gruwel bewust te zijn, een eekhoorn aan zijn staart omhoog houdt, bij gelegenheid van de feestelijke opening van het jachtseizoen in Louisiana (USA).

Het ecologische thema van de massa-extinctie staat in dit boek niet centraal. Het vormt de actuele achtergrond van wat er wel centraal in staat: de noodzaak van een filosofisch, theologisch en kunstzinnig 'omdenken'. Daarbij komen de drie noties die zojuist werden aangestipt, in allerlei toonaarden aan de orde: de gerechtvaardigde vrees van mensen voor zichzelf;

het onwaarschijnlijke leven dat zij zich permitteren; de universeel geaccepteerde ideologie van onze superioriteit boven niet-menselijke dieren en het bange gevoel dat het ons misschien niet lukt die ideologie te overwinnen.

Elfhoofdstukken

Een reeks van elf filosofen, theologen, muziek- en literatuurwetenschappers heeft aan dit boek hoofdstukken bijgedragen. Ze zijn verdeeld over drie rubrieken.

De eerste rubriek, *Over mensen en dieren in de filosofie*, bestaat uit vijf hoofdstukken waarin op uiteenlopende manieren het antropocentrisme en de antropomorfie in onze verhouding tot dieren ter discussie worden gesteld. *Hans Alma* (Brussel) haalt het anderszijn van de dieren naar voren en pleit voor een procesbenadering die de afhankelijkheidsrelaties tussen al wat bestaat onderzoekt. *Eva Meijer* (Wageningen) onderstreept dat ook andere dieren taalvaardig zijn en wil onderzoeken wat een gesprek met hen kan betekenen; dit zal hoe dan ook een aanpassing van onze politieke praktijken en instituties vergen. *Angela Roothaan* (Amsterdam) is geboeid door de spirituele openheid van sjamanistische culturen – een openheid, onder meer, voor de stemmen die ons als levende wezens met elkaar verbinden. *Hans Achterhuis* (emeritus Twente) levert een kritische bespreking van Martin Heideggers dierfilosofie aan de hand van de literaire filosofiekritiek van John Coetzee (en diens personage Elizabeth Costello); in feite viel Heidegger terug in de aloude tegenstelling tussen mens en dier. *Marc De Kesel* (Nijmegen) plaatst de actuele discussie in een breed religie- en filosofie-historisch verband. De sinds Descartes (17de eeuw) ontstane radicale breuk tussen mens en dier lossen we niet op door het dier de status van subject te verlenen, maar door het in zijn anderszijn te respecteren.

In de tweede rubriek, *Over mensen en dieren in de theologie*, draait het opnieuw, maar nu in een eerder theologische setting, rond de thema's van antropocentrisme en antropomorfie. *Eva van Urk* (Amsterdam, promovenda) haalt naar voren hoe een christelijke scala naturae de eeuwen door onweer-

sproken bleef; dat de mens binnen die natuurlijke rangorde dicht bij God stond, werd vanzelfsprekend geacht. Ze pleit voor een ecotheologie die de eenheid-in-verschil van al wat leeft in het centrum plaatst. Het hoofdstuk van *Rick Benjamins* (Groningen) analyseert het denken van Albert Schweitzer, in het bijzonder zijn 'ethische mystiek'. De titel van deze bundel verwijst naar diens uitgangspunt. Benjamins stelt vast dat de mens door de strenge eis van 'eerbied voor het leven' apart blijft staan. Die eis vertolkt een waarde die boven het leven uitgaat en zal daarom altijd met een kritisch oog bekeken moeten worden. *Johan Goud* (emeritus Utrecht) sluit zich bij Schweitzers uitgangspunt aan en attendeert op de waarde van literaire benaderingen (van Ted Hughes en van Eric-Emmanuel Schmitt). Zij helpen ons inzicht te krijgen in de sensibeleit en de moraal van niet-menselijke dieren. Bovendien leren ze ons om over de identiteit van onszelf, dieren en God, in vloeibare termen te denken. Identiteiten zijn geen voldongen feiten. Ze kunnen zich aan elkaar verrijken en ruimer worden.

De derde rubriek, *Over mensen en dieren in muziek & literatuur*, laat in drie hoofdstukken zien hoe vogels, honden en kreeften in het werk van kunstenaars figureren. *Oane Reitsma* (theoloog en musicus in Enschede) bespreekt de composities 'Le merle noir' en 'Plusieurs oiseaux' van Olivier Messiaen. Hij toont aan hoe ze zich in hun behandeling van de vogelzang heen en weer bewegen tussen de nabootsing van de natuur en de creatie van een andere, nieuwe werkelijkheid. Muziek openbaart een nieuwe klankwerkelijkheid, die schatplichtig is aan de vogels, maar hun nabootsing niet tot doel heeft. De theologe *Sigrid Coenradie* (Eindhoven) laat zien hoe in het literaire werk van de Japanse auteur Shūsaku Endō honden en vogels optreden als enige bron van troost voor de hoofdpersonen. Hun functie is die van een eeuwige metgezel, die je nooit in de steek laat. In die rol verwijzen ze naar Jezus. Weliswaar is er een opmerkelijk verschil tussen de honden en de vogels: de vogels dagen hun bazen eerder uit, om vertrouwen te hebben en moed te tonen. De literatuurwetenschapster Barbara Fraipont (Brussel) tenslotte, analyseert de mens-dier verhoudingen in het werk van de met de

P.C.Hoof-prijs 2010 bekroonde auteur Charlotte Mutsaers, in het bijzonder haar antispeciësisme – haar protest tegen alle vormen van discriminatie tussen diersoorten (de soort mens inclus) onderling. De dieren in haar boeken zijn volwaardige actoren die de mensen beïnvloeden. In Mutsaers' fictie verdwijnen in feite de sociale contouren en grenzen tussen mensen en dieren en vindt zoiets als een algehele 'dierwording' plaats.

Ten slotte

Dit boek bestaat voor een belangrijk deel uit de in veel gevallen uitgebreide referaten die op het symposium 'Leven dat leven wil' (11 april 2019 in Utrecht) werden uitgesproken. De dag was georganiseerd onder auspiciën van het onderzoeksgeselschap Figura Divina, waarin zich filosofische en theologische onderzoekers van diverse universiteiten verzameld hebben om zich met vraagstukken in het grensgebied van kunst en religie bezig te houden. Eerdere symposia waren gewijd aan liefde en erotiek, de tuin, de apocalyps, pijn en schoonheid, God in de hedendaagse kunst. De organisatie van het symposium 'Leven dat leven wil' en de uitgave van deze bundel zijn mogelijk gemaakt door ruimhartige subsidies van het Tilburg Cobbenhagen Center (Tilburg University), de Vrijzinnige Fondsen en van het Vera Gottschalk-Frank Fonds.

Over de auteurs

HANS ACHTERHUIS is filosoof, emeritus hoogleraar van de TU Twente. Denker des Vaderlands 2011-2013. Hij publiceerde onder meer over welzijns-werk, natuur en techniek, geweld, de tien geboden, de schrijver Coetzee.

HANS ALMA is psycholoog, was hoogleraar aan de Universiteit voor Humanistiek en is dat nu aan de Vrije Universiteit Brussel. Ze publiceerde over psychologie en zingeving en humanistische bronnen van zin. Lid van Figura Divina.

RICK BENJAMINS is theoloog, docent aan de PThU, bijzonder hoogleraar vrijzinnige theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit en de Rijksuniversiteit Groningen. Hij publiceerde over liberale theologie van de 19de eeuw en de huidige postmoderne theologie.

FRANK G. BOSMAN is cultuurtheoloog, werkzaam bij de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit Tilburg. Theoloog des Vaderlands 2011. Hij publiceerde over Hugo Ball, Franciscus van Assisi, theologie in videogames. Lid van Figura Divina.

BARBARA FRAIPONT is literatuurwetenschapper en promoveerde in 2018 op een onderzoek naar zoöpoëtische en zoöpolitieke configuraties in het werk van Charlotte Mutsaers. Ze doceert Nederlandse taal- en letterkunde aan de Université Saint-Louis te Brussel.

JOHAN GOUD is theoloog en filosoof, emeritus hoogleraar aan de Universiteit Utrecht en emeritus remonstrants predikant. Hij publiceerde over joodse godsdienstfilosofie, vrijzinnige theologie, religie en literatuur. Lid van *Figura Divina*.

MARC DE KESEL is filosoof, werkzaam als directeur van het Titus Brandsma Instituut aan de Universiteit van Nijmegen. Hij publiceerde over hedendaagse Franse filosofie, godsdienstfilosofische thema's, filosofie en kunst. Lid van *Figura Divina*.

EVA MEIJER is filosoof, schrijver, musicus en beeldend kunstenaar. Ze heeft een onderzoeksaanstelling bij de Universiteit Wageningen. Haar dissertatie betrof een onderzoek naar de politieke stem van dieren (2017). Daarnaast publiceerde ze romans en essays, o.a. over dierentalen, politieke dieren en depressie.

OANE REITSMA is theoloog en musicus, PKN-predikant in Enschede. Zijn dissertatie ging over klank als religieuze presentatie, met betrekking tot het werk van Messiaen (2014). Voorts publiceerde hij artikelen op de terreinen van muziek en filosofie, muziek en religie.

ANGELA ROOTHAAN werkt als filosoof aan de Vrije Universiteit Amsterdam, en doet onder andere onderzoek naar Afrikaanse en interculturele filosofie. Ze publiceerde over Spinoza, natuur in de ethiek, geesten, inheemse en moderne relaties tot de natuur.

EVA VAN URK studeerde psychologie en theologie. Ze bereidt aan de theologische faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam een promotie voor over religieuze ethiek in de context van het antropoceen.

Register op namen

Namen van dieren en literaire personages zijn cursief gezet.

- Achterhuis, Hans 10, 45-53, 149
Adam 82
Adams, Carol 31-33,
Agamben, Giorgio 73
Albert, Bruce 43-44
Alexander (van Alexandrië) 79-
80
Alma, Hans 10, 15-24, 148, 151-152
Anansi 38
Anthony, Lawrence 36, 38, 42
Anttila, M.E. 119
Appel, Karel 15
Arendt, Hannah 45-46
Argos 106-107
Arieno, M. 154
Aristoteles 65-67
Armstrong, Karen 89
Assmann, Jan 60
Augustinus 86, 118
Bacon, Francis 102
Balibar, Etienne 57
Balmer, Y. 118
Balthasar, Hans Urs von 121
Bamana, Gaby 39-40
Barsam, Ara Paul 92
Barth, Karl 100-101, 103
Baskerville, William van 85
Baskin, Leonard 105
Bauer, A. 115
Bauschan 104
Benjamins, Rick 10-11, 88-97, 148,
153
Berlin, I. 154
Beurden, S. van 149
Bichat, François-Xavier 67
Blackie 124-125
Blumenberg, Hans 9
Bobby 107
Boffey, D. 150
Borgman, Erik 111
Bos, René ten 9
Bosman, Frank 147-155
Braidotti, Rosi 139-140
Brinkman, Martien 111
Calarco, Matthew 29
Cassin, Barbara 57
Cayenne 20, 34
Christus 121, 127
Clarke, D. 66
Coenradie, Sigrid 11, 122-129, 152
Coetzee, John 10, 45-53, 129
Coleridge, S. T. 153

Connolly, William 21-23
Costello, Elizabeth 10, 45-53
 Cox, Harvey 127
 Cremer, Jan 133
 Crenshaw, Kimberle 31
 Croasmun, Matthew 78-79
 Darwin, Charles 67
 Deleuze, Gilles 132, 142
 Derrida, Jacques 25-27, 29, 50,
     52, 96-97, 132
 Descartes, René 7, 10, 50, 52-53,
     64-67, 69-70, 91, 99
 Détienne, Marcel 59
 Dingle, C. 117
Do 133, 135-136, 139
 Doude van Troostwijk, Chris 90
 Drucker, P. 56
 Duns Scotus 152
 Eco, Umberto 85
 Endō, Shūsaku 11, 123-124, 126-
     129
 Ensor, James 132, 139
 Faas, E. 105
 Fallon, R. 118
 Fass, P. 154
 Fergusson, David 84, 148
Ferreira 128
 Fontaine, Jean de la 104, 132, 143
 Fontenay, Elisabeth de 60, 66
 Forte, A. 120
 Fraipont, Barbara 11, 130-146
 Francione, Gary 32
 Franciscus (van Assisi) 84-85, 115
 Franciscus, Paus 84
 Freud, Sigmund 141
 Fudge, E. 17, 19
 Gaard, Greta 31
 Gadamer, H.-G. 116
 Gandhi, Mahatma 88
 Garlake, Peter 42
 Gibbons, Orlando 113
 Giotto (di Bondone) 84
 Goethe, J. W. von 153
 Goud, Johan 7-12, 98-108
 Grimm, Mara 148
 Gruen, Lori 31
 Guattari, F. 142
 Händel, G.F. 112
 Hamayon, R. 55
 Harari, Yuval Noah 8
 Haraway, Donna 20, 34
 Hausoul, Raymond 84
 Haydn, Joseph 113
 Heidegger, Martin 10, 45-48, 50-
     53, 99
 Hénaff, Marcel 55
 Herrmann, Wilhelm 92
 Heymann, Samuel 106-107
 Hiëronymus 15
 Hill, P. 86, 112
 Homerus 106
 Horn, G. Van 154
 Houston, W. 63
 Howard, Len 103
 Hughes, Ted 11, 51, 104-107
 Hyde, L. 56
 Ice, Jackson Lee 93
Jesus 11, 88, 94, 123, 127-129
 Jong, Oek de 111
 Kafka, Franz 132
 Kant, Immanuel 92, 96-97, 107-
     108

Kesel, Marc De 10, 54-73, 148
 King, Martin Luther 88
 Körtner, Ulrich H.J. 89
 Kolbert, Elizabeth 8
 Ko, Aph 33
 Ko, Syl 33
 Kooi, Kees van der 111
 Koolhaas, Anton 51, 53
 Kopenawa, Davi 43-44
 Kopland, Rutger 111
Kraai 104-107
 Kuijper, Arnoud 147-148
 Kusters, Weil 51, 53
 La Mettrie, Julien Offray de 66
 Landman, Christina 89
 Leopold II, koning 149
 Levinas, Emmanuel 98, 99, 107-108
 Libera, Alain de 57
 Lijmbach, Susanne 53
 Lint, R. van der 137
 Lorenz, Konrad 103
 Loriod, Yvonne 115-116
 Lovejoy, A.O. 81
Lurie, David 126
 Luther, Martin 118-121
 Maas, S. van 117
 Madison, S. 154
 Mann, Thomas 104
Maurice 133, 135-136, 142
 Mauss, Marcel 55
 May, Karl 154
 Meijer, Eva 10, 25-35, 148
 Messiaen, Olivier 11, 112-121
 Michelangelo 82
 Middleton, Richard 82
 Milliet, J. 58
 Monléon, Dom J. de 117
 Montaigne 98
 Mozart, Amadeus 112
 Muntinga, M. 147, 149
 Musil, Robert 104
 Mussorgski, Modest 112
 Mutsaers, Charlotte 11, 104, 107, 130-146
 Nagel, Thomas 47-51
Narcissus 98
 Nietzsche, Friedrich 92, 94, 107
Numada 124-125, 127-128
 Oermann, Nils Ole 88
 Parnet, C. 142
 Patton, Kimberley C. 61
 Pellow, David 33-34
 Perler, D. 152
 Petrus Magnus 152
 Philo (van Alexandrië) 79-81
 Picasso, Pablo 114
 Pickhardt, C. 154
Pierrot 124-125, 127-128
 Plumwood, Val 31
 Porter, Max 106
 Ranger, Shelagh 42
 Regan, Tom 68-69
Rekel 104
 Ricoeur, Paul 103
 Rilke, Rainer, Maria 51-52
 Roothaan, Angela 10, 26-44, 148
 Rorty, Richard 108
 Rosa, Hartmut 22
 Rouault, Georges 127
 Rozendaal, Isabella 9
 Saint-Saëns, Camille 113, 115

Schmitt, Eric-Emmanuel 11, 106-107
 Schopenhauer, Arthur 92, 94
 Schuman, Niek 111-112, 117, 120-121
 Schweitzer, Albert 7, 10, 24, 88-97, 99-102, 108, 153
 Sholl, R. 115-116, 118, 120
 Simeone, N. 112
 Singer, Peter 26, 49
Slava 136, 142
 Socrates 99
 Spangenberg, Izak 89
 Spence, G. 36
 Steinz, P. 135
 Strauss, D. F. 153
 Tarot, Camille 56
 Taylor, Sunaura 33, 153
 Theresa, Moeder 88
 Thomas van Aquino 152
 Triebenbacher, Sandra L. 129
 Urk, Eva van 10, 77-87, 148
Ursula 103
 Vernant, Jean-Pierre 59
 Vinterberg, Thomas 122
 Vivaldi, Antonio 113
 Volf, Miroslav 78-79
 Waal, Frans de 16, 103
 Wadiwel, Dinesh 27-29
 Watterson, Bill 155
 White, Lynn 85
 Whitehead, Alfred North 21
 Winnicott, Donald W. 122-123, 129
 Wolfe, Cary 26, 29
 Zomeren, Koos van 103-104

Verschenen in de serie Figura Divina

Apocalyps in kunst. Ondergang als loutering?, Marcel Barnard en Wessel Stoker (red.), Figura Divina 1, Zoetermeer 2014

Maar zie, ik heb lief! Eros in kunst en religie, Hans Alma en Johan Goud (red.), Figura Divina 2, Zoetermeer 2016

Spiritualiteit van de Tuin, Hans Alma en Frank G. Bosman (red.), Figura Divina 3, Utrecht 2017

God in hedendaagse kunst, Marcel Barnard en Wessel Stoker (red.) Figura Divina 4, Soest 2018

Pijnlijk mooi. Lijden en schoonheid in de christelijke kunst, Marc De Kesel en Anne Marijke Spijkerboer, Figura Divina 5, Middelburg 2019

God opnieuw verbeeld, Een theologische kunstbeschouwing, Wessel Stoker, Figura Divina 6, Almere 2019

Leven dat leven wil. Over dieren en mensen in filosofie, religie en kunst, Johan Goud en Frank Bosman (red.), Figura Divina 7, Almere 2020